

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE MATERIALE TEGULARE DE LA ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Materialul tegular civil de la Ulpia a fost discutat de-a lungul anilor în mai multe lucrări¹, fără ca vreuna să epuizeze subiectul. Nici rîndurile de față nu au această pretenție, ci doar să completeze și eventual să îmbogățească informația privind subiectul respectiv.

Principala metodă pe care o vom folosi în acest studiu este analogia între abrevierea folosită și numele cunoscute din epigrafie. În cazurile în care abrevierile nu au corespondent epigrafic cunoscut, completările trebuie văzute doar ca ipoteze, pe care descoperiri ulterioare le vor confirma sau infirma.

*

1. Ștampila VAR MAR (V+A+R M+A+R), pl. I/fig. 1, a fost descoperită pe mai multe fragmente de *tegulae*, provenite din ruinele Ulpiei. Ea are o formă dreptunghiulară, de 10 × 2,5 cm, cu colțurile rotunjite, avînd la capete două triunghiuri reliefate; literele sînt în relief și au o înălțime de 1,7 cm.

Ștampila a fost citită [A]VR(elius) MAR(ianus)². Deoarece abrevierea este „cu totul ipotetică”³ și improprie numelui Aurelius, ne-am gîndit că ligatura V+R poate ascunde de fapt o ligatură V+A+R⁴, abrevierea numelui Varius. Abrevierea MAR poate proveni de la mai multe nume: Marianus, Marcus, Martialis etc.

La Ulpia a fost descoperit un fragment de stelă „funerară”⁵, purtînd numele lui Varius Martialis, decurion al coloniei Sarmizegetusa.

În concluzie, presupunem că ștampila în discuție poartă abrevierea numelui lui Varius Martialis, care, probabil, a donat materialul tegular discutat.

2. Tipul de ștampilă din pl. I/fig. 2 a fost citit pînă acum în diferite feluri: Ianuarius⁶, Ianu(ari)⁷, Iulius Val⁸.

Ștampila în discuție, cu dimensiunile de 10 × 3 cm, literele de 2 cm, în *tabula ansata*, are patru impresiuni, spre deosebire de o altă ștampilă asemănătoare, care are cinci impresiuni. Cele două ștampile au fost discutate împreună⁹, dar ele necesită, fiecare, o interpretare independentă.

Considerăm că cele patru impresiuni ale primei ștampile pot fi grupate în trei feluri: IVN (citit retrovers), IAN (citit de la stînga la dreapta, cu litera N inversată) și IVLI (citit retrovers, cu lambda în loc de I). Deoarece sînt singurele

¹ N. Branga, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 81—100; N. Gudea, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 140; *IDR*, III/2, ș.a.

² N. Branga, *op. cit.*, p. 83; *IDR*, III/2, nr. 546.

³ N. Branga, *loc. cit.*

⁴ Toate ștampilele sînt greu lizibile.

⁵ I. I. Russu, în *Sargetia*, V, 1968, p. 93—94; *IDR*, III/2, nr. 458.

⁶ *Sargetia*, I, 1937, p. 35, fig. 13.

⁷ N. Branga, *op. cit.*, p. 86; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140.

⁸ *IDR*, III/2, nr. 555 a și 560, fig. 403.

⁹ *IDR*, III/2, nr. 560; N. Branga, *op. cit.*, p. 86.

abrevieri posibile, numele de pe ștampilă ar putea fi: Iunius, Ianuarius sau Iulius, ultimele două nume fiind întâlnite la Ulpia¹⁰.

3. Această ștampilă, pl. I/fig. 3, a fost discutată, alături de precedenta, după cum am menționat în rândurile de mai sus, fără a se considera că este un alt tip¹¹.

Intr-adevăr, ștampilele seamănă atât la stilul de imprimare, cât și la caracterele literelor. Spre deosebire de precedenta, aceasta are cinci impresiuni, plasate într-un cartuș de 11 × 3,5 cm. Prima impresiune este o hastă verticală, iar ultima un A. La tipul prezentat anterior, atât prima cât și ultima hastă sînt verticale, provenind de la I sau N. Ștampila din fig. 3 a fost citită AVIVI (citit retrovers) sau IANV(arius)¹² și ALIAL (Ala I Alpinorum)¹³.

Ținînd seama că impresiunea din mijloc are o continuare spre vârful V-ului din dreapta, propunem lectura IVL VA (Iulius Valens). IVL VA ar putea fi una și aceeași persoană cu I.VAL, C.I.VA, CIV¹⁴ sau poate IVLIVS¹⁵.

Indiferent cine se ascunde sub această abreviere, credem că ștampilele prezentate în fig. 2 și 3 sînt contemporane, chiar dacă nu aparțin aceluiași producător.

4. Vom discuta în continuare două tipuri de ștampile, una cunoscută de mult în literatura de specialitate¹⁶, pl. I/fig. 4, iar alta inedită, descoperită în timpul campaniei din 1986, în clădirea EM 24, pl. I/fig. 5.

Ștampila din fig. 4 a fost imprimată în două variante, MARCI și ARCI, pe aceeași țiglă¹⁷. Cu toată această deosebire, este, credem, evident că ele aparțin aceluiași producător.

Țigla descoperită recent poartă ștampila VL MAR (ligatură V+L) și are caractere foarte asemănătoare cu precedenta. Datorită asemănării dintre cele două ștampile, bănuim că țiglele provin din același atelier, iar abrevierea aparține lui VL(pius) MARCI(anus). Eventuale descoperiri ulterioare pot confirma această ipoteză.

5. Ștampila GIM a fost descoperită în cursul campaniei din 1980¹⁸. În cursul campaniilor următoare, s-au mai găsit două fragmente, unul la edificiul 002, iar altul la EM 20. Cartușul este dreptunghiular, avînd în interior două anse, literele sînt în relief și au o înălțime de trei centimetri (pl. I/fig. 6).

Există trei personaje care ar putea fi proprietarii ștampilei: Caius Iulius Marcianus, decurion al coloniei Ulpia Traiana și prefect al pagusului Aquae¹⁹, Caius Iulius Maximinus, guvernator consular al Daciei²⁰ și Caius Iulius Marcus, din colegiul meșteșugarilor²¹.

6. Din ștampila MVP (pl. I/fig. 7) a apărut pînă acum un singur exemplar,

¹⁰ IDR, III/2, p. 470.

¹¹ N. Branga, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 543, 552, 555, fig. 50, 2.

¹² CIL, III, 8075, 1; IDR, III/1, p. 236; C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 543.

¹³ *TglB*, XIV, 207, p. 52; C. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹⁴ IDR, III/2, nr. 560.

¹⁵ IDR, III/2, nr. 557.

¹⁶ CIL, III, 8075, 18; *AEM*, XIII, 1889, p. 199; N. Branga, *op. cit.*, p. 88; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140; IDR, III/2, nr. 561.

¹⁷ Muzeul din Deva, nr. inv. 2438.

¹⁸ H. Daicoviciu și colab., în *MCA* (a XV-a sesiune de rapoarte), Brașov, 1981, p. 252.

¹⁹ IDR, III/3, nr. 10.

²⁰ IDR, III/3, nr. 213.

²¹ IDR, III/2, nr. 417.

descoperit în campania anului 1984, în curtea clădirii 002, în apropierea fântinii. Tot acestui tip ar putea să-i aparțină și fragmentul VP²².

Ștampila păstrată integral are dimensiunile de $8,5 \times 4$ cm, iar literele au o înălțime de 3 cm. Cele trei litere sînt plasate într-un cartuș dreptunghiular, imprimat astfel încît literele ies în relief.

Studiind lista persoanelor care ar putea fi reprezentate de abrevierea MVP, ne-am oprit la mai multe posibilități, urmînd ca eventuale noi descoperiri să indice mai exact personajul: M(arcus) Ulpius²³, M(arcus) Ulpius Phoebus din Micia²⁴, Ulpius Provincialis din Micia²⁵, Valerius Philinus²⁶ și Val(erius) Proculus²⁷.

7. Ștampila LOPL face parte tot din descoperirile ultimilor ani (pl. I/fig. 8).

În anul 1980, a fost descoperită o țiglă cu un fragment de ștampilă OPL, citit *retrovers*²⁸, iar în 1984, în curtea clădirii 002, a fost descoperită o țiglă întreagă, cu ștampila LOPL, avînd cartuș dreptunghiular de $10,5 \times 5$ cm, litere în relief, înalte de 2,7 cm.

Bănuim că ștampila aparține unui personaj încă necunoscut epigrafic: L(u-cius) OP(eltus) L...

8. Ștampila M·I·D a fost descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pentru prima dată, în secolul trecut. Muzeul din Deva păstrează un fragment de țiglă cu ștampilă, avînd hasta verticală a lui I și D, trecută în inventar ca II. La o analiză atentă, s-a constatat că este vorba de fapt de ștampila MID. Un alt exemplar a fost descoperit în 1974, la templul lui Liber Pater, iar în ultimii ani descoperirile de ștampile MID la Ulpia s-au înmulțit²⁹, ajungînd astăzi la 10 exemplare, printre care și o piesă întreagă (pl. I/fig. 9).

Datorită contextului arheologic în care au fost descoperite, acum putem data cu aproximație aceste ștampile. La edificiul EM 22, cit și la EM 24, țiglele cu această ștampilă au fost găsite în nivelul inferior, ceea ce le datează la începutul secolului al II-lea e.n.

Acest tip, M·I·D, este diferit de tipul nr. 263 din IDR, III/1, dat ca identic³⁰. Tegulele descoperite la Tibiscum, Zăvoi, Criciova, cu ștampila MID, considerate ca identice, au înălțimea literelor de 1,8—2 cm, nu au chenar și semne despărțitoare, iar literele sînt mult mai neîngrijit lucrate. Cele de la Ulpia sînt mai îngrijite, literele au 4 cm înălțime, iar între ele este un semn despărțitor, în formă de „inimă“.

Chiar dacă producătorul ar fi același, nu putem admite că numerosul material tegular de la Sarmizegetusa, ștampilat M·I·D, a fost adus, sau că la Ulpia a funcționat o filială a unui atelier din Tibiscum, după cum susține N. Branga³¹.

Pentru întregirea numelui, propunem M(arcus) (Iulius) D(onatus), sau D(ubiatatus). Ținînd seama că este o ștampilă timpurie, Marci Iulii sînt obișnuiți la Ulpia, iar cognomenul Donatus este menționat în capitala Daciei. Este de remarcat că la Ulpia a funcționat un atelier aparținînd lui M.SER.DON(atus)³².

²² CIL, III, 8075, 22; IDR, III/2, nr. 568; fragmentul VP nu este menționat de N. Gudea, *loc. cit.*

²³ IDR, III/2, nr. 184.

²⁴ IDR, III/3, nr. 31 și 136.

²⁵ IDR, III/3, nr. 170.

²⁶ IDR, III/2, nr. 456.

²⁷ IDR, III/2, nr. 452.

²⁸ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 253.

²⁹ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 254.

³⁰ IDR, III/1, nr. 263, cu bibliografia.

³¹ IDR, III/2, nr. 560 a.

³² IDR, III/2, nr. 565.

9. Recent au fost identificate în Muzeul din Deva trei piese (una ilizibilă)³³, provenite de la Ulpia (pl. I/fig. 10 și 11). Ștampila a fost citită pînă acum în mai multe feluri: FRI³⁴, FR³⁵, FREA³⁶. Înclinăm să citim ștampila ca PRFA, scris retrovers. Ștampila ar fi putut aparține, ca donație, lui Papirius Rufus Fa... (Fabianus?), fost procurator al aurăriilor, după cum vorbește epitaful său, descoperit la Ampelum³⁷. Este posibil ca acest demnitar să fi deținut și unele funcții în capitală, în care calitate a putut dona țiglele menționate.

Ipotetic, considerăm că ar putea fi și abrevierea lui Procilius Fa(bianus). Numeul Procilius este foarte frecvent la Ulpia, fără ca pînă acum să apară alături de cognomenul Fabianus.

10. În Muzeul din Deva se păstrează o cărămidă cu un text incizat înaintea de ardere (pl. I/fig. 12). Tigla, de dimensiunile 30 × 21 × 2 cm, a mai fost publicată în IDR, III/2, nr. 569, cu bibliografia mai veche. Atît lucrările mai vechi³⁸, cît și IDR, III/2 citesc textul „b XII“, presupunîndu-se că ar putea avea „vreo legătură cu lucrările în vreo cărămidărie sau chiar cu numărul de ordine al Leg. XIII Gemina din Apulum“³⁹.

Într-adevăr, la prima vedere, citirea „b XIII“ pare corectă, dar urmărind tipurile de litere b cursiv folosite în Dacia⁴⁰, observăm că toate au bucla orientată spre stînga și nu spre dreapta, cum este în cazul de față. De aici tragem concluzia, că nu poate fi litera b, ci D și, deci, inscripția trebuie citită DXIII, adică 513. Avem de-a face, se pare, cu o țiglă pe care s-a trecut un număr, în cursul lucrărilor dintr-o cărămidărie.

În Dacia există analogii pe două fragmente de *tegulae*, unul descoperit la Buciumi⁴¹, iar celălalt provenit recent de la Ulpia⁴². Ștampila de la Buciumi a fost citită IIDC, iar cea de la Ulpia D, aceasta fiind aplicată lingă ștampila PR.COS.

MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER

ON SOME TEGULAR MATERIALS FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Summary)

Relying on epigraphically known Roman names, the author attempts to complete the list of producers and donors of the tegular material at Sarmizegetusa. The following lectures are proposed: for stamp nr. 1, Varius Martialis; for nr. 2, Iunius, Ianuarius or Iulius; for nr. 3, Iulius Valens; for nr. 4, Ulpius Marcianus; for nr. 5, Caius Iulius Marcianus, Caius Iulius Maximinus, or Caius Iulius Marcus; for nr. 6, Marcus Ulpius, Marcus Ulpius Phoebus, Ulpius Provincialis, Valerius Philinus, or Valerius Proculeanus; for nr. 7, Lucius Opelius L...; for nr. 8, Marcus Iulius Donatus or Dubitatus; for nr. 9, Papirius Rufus Fabianus, or Procilius Fabianus; and for nr. 10, DXIII, i. e. 513.

³³ În Muzeul din Deva, nr. inv. 2255, 2256, 2257.

³⁴ CIL, III, 12636; N. Branga, *op. cit.*, p. 90; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140.

³⁵ CIL, III, 12636; *ErdM*, 1902, p. 340.

³⁶ *Klio*, X, 1910, p. 497, nr. 11.

³⁷ IDR, III/3, nr. 359.

³⁸ *AEM*, IX, 1885, p. 244, nr. 13; CIL, III, 8077, 17.

³⁹ IDR, III/2, *loc. cit.*

⁴⁰ IDR, I, p. 181.

⁴¹ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cunoașterea Țimesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 118, pl. CXL, 2.

⁴² Informație amabilă I. Piso, pentru care îi mulțumim.

fig.1.

fig.6.

fig.2.

fig.7.

fig.3.

fig.8.

fig.4.

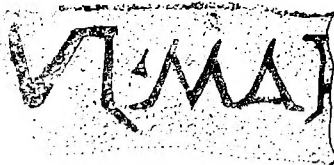

fig.5.

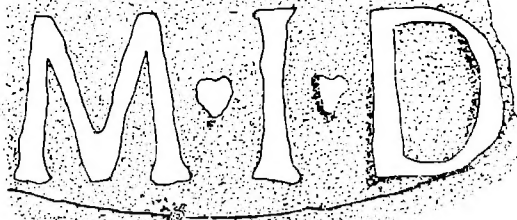

fig.9.

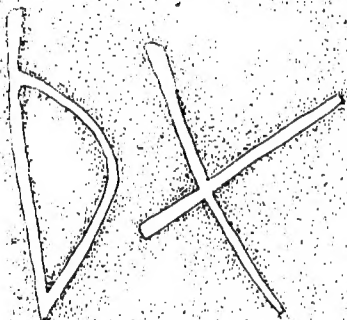

fig.12.

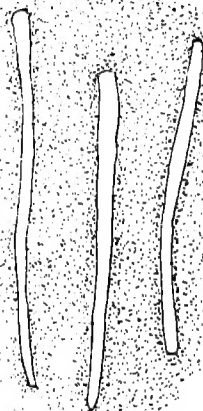

fig.10.

fig.11.